

KRYSTYNA DURAJ-NOWAKOWA

Problemy pojęciowo-terminologiczne komunikacji w teorii i praktyce pedagogicznej

Termin "komunikacja pedagogiczna" jest przez nas rozumiany szeroko jako funkcja porozumiewania się pedagogów między sobą i z innymi osobami, współpracującymi z pedagogami. Wybranego pojęcia nie zawęża się do specyfiki językowego porozumiewania się ludzi uprawiających ten zawód, tj. pedagoga-badacza i pedagoga-praktyka. Słowem pomijamy tu inne systemy komunikowania się, jak: gesty, mimikę, zachowanie, postępowanie, aktywność. Aczkolwiek zagadnienia tak pojmowanej komunikacji pedagogicznej opierają się o teorię informacji, to jednak matematyczny wyraz teorii komunikacji w teorii informacji interesuje nas tu mniej.

Jeśli odwołać się do ogólnie akceptowanego schematu komunikacji, to interesuje nas komunikat z uwagi na nadawcę-kodera, ze względu na kanał (w którym występować mogą szумы zakłócające) oraz z uwagi na odbiorcę-dekodera. A ponieważ teorię komunikacji stosujemy do zjawisk pedagogicznych (faktów i procesów), więc interesuje nas głównie skuteczność porozumiewania się, przy czym za równie znaczące - w założeniach - przyjmuje się zakłócenia mogące wystąpić na każdym odcinku połączeń zwrotnych. Skuteczność porozumiewania się w pedagogice oznacza w

równym stopniu skuteczność poznawczą, jak również w aspekcie emocjonalno-motywacyjnym i sprawczym działalności pedagoga. Dodać należy, iż takie komunikowanie się ludzi według modelu, w którym uwzględnia się pewne cechy i właściwości nadawcy i odbiorcy, jak i pewne cechy kodu, którym się oni posługują (czyli głównie języka), stało się przedmiotem zainteresowania nowej dyscypliny psychologicznej psycholingwistyki, poczynając od ok. 1950 r. w Stanach Zjednoczonych. Wydaje się, iż jesteśmy świadkami narodzin - obok socjolingwistyki - także pedagogiki lingwistycznej lub raczej pedagogiki językowej jako nowej dziedziny pedagogiki, a nie językoznawstwa, z którym jednak pedagogika językowa będzie ściśle współpracować. Na podkreślenie zasługuje, iż - gdy piszemy o pedagogice językowej - to nie mamy na myśli tych treści i znaczeń, które podkładamy zazwyczaj od dawna pod pojęcie "metodyka nauczania jakiegoś konkretnego języka", lecz zakres znacznie szerszych zagadnień. Są to problemy o tyle szersze, o ile szersze jest rozumienie pojęcia "pedagogika" od pojęcia "metodyka". Niniejsze stanowisko jest wyrazem przypuszczenia, że współcześnie progres w nauce oznacza głównie rozwój dyscyplin współpracujących między sobą, tzn. integrujących i zintegrowanych.

W tym opracowaniu uwagę zatrzymamy tylko na jednym wybranym problemie cząstkowym komunikacji pedagogicznej - na systemie pojęciowo-terminologicznym samej pedagogiki.

Rewizje pojęć stanowią nieodzowny warunek postępu intelektualnego. Współczesną filozofię zapoczątkował kartezjański wymóg, aby idee były wyraźne i jasne. Odkrycie poznawcze to zwykle propozycja nowego języka - bardziej zadowolającego, sugestywnego, wnikliwego czy głębszego w porównaniu z językiem zastanym. Już Holbes, a po nim Goethe spostrzegli, iż gdy ludziom brakuje

nowych pomysłów lub nowych faktów, zaczynają mistyfikować je nowymi terminami. Z takim podejściem związane jest niebezpieczeństwo, przed którym przestrzega E.Gellner (1984; 119-120), podkreślając, iż filozofia lingwistyczna głosi coś odwrotnego: kult zamroczenia, idee ciemne i mgliste.

Głównym narzędziem uściślenia pojęć są definicje. Uściślenia terminologiczne służą nie tylko postępowi, rozwojowi nauk czy jednej z nauk. Służą ponadto za podstawę ich integracji, co dla za mało zintegrowanych nauk pedagogicznych mogłoby mieć istotne znaczenie. Przeto do pedagogiki także odnosi się zarzut W.Nowickiego (1983), iż o ile mamy powszechnie do czynienia z pracami nad kulturą słowa, to brak takich wysiłków skoncentrowanych na kulturze pojęć. Przez kulturę pojęć (por. Z.Ziemiński 1979) projektodawca rozumie umiejętność posługiwania się - w procesach myślowych dotyczących określonej dziedziny wiedzy lub działalności ludzkiej - zbiorem pojęć spójnym, zaspokajającym potrzeby tej dziedziny (W.Nowicki 1984).

Współczesna nauka dąży do nadania swemu językowi optymalnej ścisłości, jednoznaczności i operatywności. Te czynności uściślenia pojęć w pedagogice, tj. formalizacja języka, interesują nas tutaj. Formalizacja języka pozwala operować określonymi zmiennymi, wskaźnikami, normami, korelacjami wielostronnymi. Dlatego warto pracować nad analizą krytyczną aparatury pojęciowej w celu przewyciężenia pewnych sprzeczności i uwolnienia języka od nieprecyzyjnej terminologii. W toku analiz warto byłoby też poddać badaniom rozwój historyczny języka naukowego pedagogiki.

I choć w naukach społecznych sprawa formalizacji języka jest złożona i niełatwa, bo okres kształtowania się języka pedagogiki jest względnie krótki, to jednak trzeba

dążyć do precyzji w komunikacji pedagogicznej. Dodatkowym a istotnym utrudnieniem jest fakt, iż pedagogika, podobnie jak inne nauki społeczne, odznacza się charakterem aksjologicznym i normatywnym, zajmuje się badaniem i ustalaniem wartości określonego rodzaju, tzn. pojęciami ilościowymi, ale także jakościowymi, zawierającymi określone wartości.

Badanie natury pojęć jest jednym z ważniejszych problemów rozwoju teorii naukowej, dlatego tu rozpatruje się strukturę systemu pojęciowego pedagogiki, udowadnia zasady jego konstruowania w warunkach rewolucji naukowo-technicznej i postępu społecznego.

Pedagogika, jak każda nauka, jest pojęciową, językową formą poznawania rzeczywistości. Dlatego, również jak każda nauka - a z wielu przyczyn o charakterze subiektywnym i obiektywnym bardziej niż inne dyscypliny - wymaga swoistego systemu pojęciowego.

Do warunków obiektywnych swoistości pojęć pedagogicznych zaliczyć trzeba specyfikę przedmiotu pedagogiki, który zawiera jednocześnie działalność wychowawczą zawodową i niezawodową, empiryczną, zbudowaną na podłożu zdrowego rozsądku i intuicji, i specyfikę jego teoretycznego rozumienia, które następuje przede wszystkim merytorycznie, ograniczając sferę idealizacji, modelowania matematycznego, dokładnych pomiarów ilościowych.

Za czynniki subiektywne specyfiki systemu pojęciowego pedagogiki uważa się - podważaną przez niektórych badaczy - przedmiotową określoność różnych subdyscyplin wiedzy i - podważane przez innych autorów - znaczenie naukowe tradycyjnej teorii pedagogicznej, która jakoby przedstawiała sobą tylko szczególny przypadek na drodze rozwoju historycznego nauki. Ponadto powtarzany jest postulat o konieczności zbudowania tej teorii na bazie cybernetyki, tzn. na jej logice i pojęciach.

Naszym zdaniem doskonalenie systemu pojęciowo-termi-
nologicznego pedagogiki może być uzyskane na podstawie
niektórych logiczno-metodologicznych zasad i metod badań
naukowych. Szczególne znaczenie mieć będzie zasada po-
prawności doboru zmiennych i wskaźników, zasada określo-
ności przedmiotowej treści i metoda analizy historyczno-
-pedagogicznej. Zasada poprawności doboru zmiennych i
wskaźników oznacza poznanie zjawisk pedagogicznych w
określonych układach uzależnień i relacji, odzwiercie-
dlenie tych związków i relacji w odpowiadających im
systemach pojęć, rozmieszczonych w dokładnie oznaczonych
warstwach i poziomach abstrakcji. W ten sposób staje się
realne wyodrębnienie przedmiotu poznania, a w następstwie -
- zbudowanie niesprzecznej koncepcji danego przedmiotu.

Zasada poprawności doboru zmiennych, dając podstawę
do wydzielenia przedmiotu poznania w obiekcie złożonym
i wielostronnym, zapewnić może opracowanie koncepcji
wiedzy "teoretycznej" o tym przedmiocie i przestrzec
przed możliwością popełnienia błędów logicznych. W ten
sposób dana zasada jest ukierunkowana na dokładność i w
konsekwencji - opracowanie odpowiedniego systemu pojęć.

Zasada określoności przedmiotowej precyzyjnie rozgra-
nicza dwie główne charakterystyki nauki : jako formy
świadomości społecznej obdarzonej cechami i wskaźnikami
nie uwarunkowanymi różnymi przedmiotami poznania i
jako przedmiotowo-praktycznej działalności przekształca-
jącej, skoncentrowanej na ściśle określonych dziedzinach.
Ta zasada zmierza do postępu w wiedzy naukowej, do
uściślenia granic działalności poznawczej, do głębiej
dostrzeganej istoty przedmiotu poznania, jego związków
i uwarunkowań. Zgodnie z tą zasadą wiedza o przedmiocie
to system otwarty, stale wzbogacany metodami i pojęciami
rzeczywistości, służącymi wnikliwшему spostrzeganiu

przedmiotu i - jednocześnie - to system zamknięty dla wszelkiego rodzaju zapożyczeń (np. z psychologii) nie uwarunkowanych rzeczywistym związkiem badanych zjawisk i naturą odpowiadających im teorii. Zasada określoności przedmiotowej odnosi się także i do problemu struktury współczesnej wiedzy naukowej, stosunku w niej elementów empirycznych i teoretycznych oraz do problemu zmian na drodze procesu klasyfikacji i integracji.

Utrzymuje się dość powszechnie, iż system pojęciowy pedagogiki jest obciążony znacznym ładunkiem subiektywizmu w objaśnianiu zjawisk pedagogicznych. Wynika to ze względnej "młodości" nauki i jej genealogii, obciążonej w dużym stopniu tradycją działań spontanicznych, tj. nie zamierzonych, przypadkowych, okazjonalnych.

W tym miejscu przyjmijmy za pewnik zdanie, iż definicje tych samych pojęć jednych autorów są przeciwstawne kontrdefinicjom oponentów, przy czym i jedne, i drugie mają charakter abstrakcyjny, są wynikiem subiektywnego konstruowania. W pracach badawczych zbyt rzadko spotyka się próby analizowania historyczno-pedagogicznego pojęć. A właśnie taka analiza może być metodą obiektywnej charakterystyki zjawisk pedagogicznych.

Stosując przedstawione wyżej zasady i metody, wskazujemy na te najbardziej pilne zadania, których rozwiązanie może dopomóc doskonaleniu struktury kategoryjnej nauk pedagogicznych.

Dotąd nie ma jasnych wyróżników wychowania jako kategorii pedagogicznej i jako rodzaju działalności społecznej. Charakterystyki właściwe dla jednego z aspektów łatwo dają się odnieść do innego (brak ostrości logicznej). W jednym określeniu wydzielone wskaźniki odnoszą się do różnych podstaw i kryteriów (funkcjonalnych, merytorycznych itd.). Dwa znaczenia - szersze i węższe - pojęcia

"wychowanie" objaśniane są definicjami rozmaitymi co do treści i zakresu. Zagadnienie to szczególnie się komplikuje przez zróżnicowanie, a czasem i pełne przeciwieństwo poglądów na relacje wzajemne pojęć: "wychowanie", "kształcenie" i "nauczanie". Zdumiewa, że w podręcznikach pedagogiki znajdujemy tak mało uściśleń terminologicznych, iż na osobną uwagę zasłużyły tylko owe trzy pojęcia. Nadal nie rozstrzygnięto zagadnienia, jak się mają do siebie ogólne pojęcie "wychowanie" i pojęcia wyrażające osobne aspekty, rodzaje wychowania. W jakim stopniu są to relacje gatunkowo-rodzajowe, a w jakim - niezależne¹.

Nie ma w dalszym ciągu logicznie, ściśle i rozłącznie uzasadnionego objaśnienia pojęć "metoda wychowawcza", "środek wychowawczy", "sposób wychowania" i w następstwie - uzasadnionej klasyfikacji metod, technik i środków wychowania².

Te uwagi odnoszą się także do pojęć: "kształcenie", "nauczanie", do ich definicji, związków wzajemnych z pojęciami z zakresu metodyk, tzw. szczegółowych, a

---

1. Jako ilustracja rozróżniania rodzajów oddziaływania pedagogicznego może posłużyć przykład, także z zakresu pedagogiki obcej: "Metody: przekonywanie, przykład, wymagania, wyróżnienie, ukaranie, współzawodnictwo, ćwiczenie itd.; sposoby: wyrażenie zaufania, uwagi pośrednie, rady, pozostawienie pełnej swobody wyboru formy zachowania itp.; środki: upogładowiona agitacja, praca społecznie użyteczna, książki, czasopisma, filmy, spektakle, wygląd zewnętrzny nauczyciela, jego język itd.". Por.: Analiz uczeбно-wospitatielnoj situacii i reszenije piedadogiczeskich zadacz, (red.) W.A.Słastionin, Jarosław 1974, s.49.

2. Wystarczy na początek porównanie definicji pedagogiki jako nauki i definicji podstawowych pojęć pedagogiki: kształcenie, wychowanie, nauczanie, osobowość, środowisko, kultura, czas wolny - por.: Pedagogika, (red.) M.Godlewski, S.Krawcewicz, T.Wujek, Warszawa 1982.

klasyfikacją metod nauczania. Da się zauważyć brak jednolitości w podstawowych pojęciach teorii dydaktycznych.

Wytworzyły się różne opinie o stopniu ogólności podstawowych pojęć pedagogicznych, o możliwości przeniesienia ich na obiekty biologiczne, nawet techniczne (i odwrotnie), o możliwości zapożyczenia pojęć z nauk o tych obiektach i przekształcania ich w pojęcia pedagogiczne. Dlatego autorka niniejszego opracowania nie podejmuje próby konstrukcji konkretnego systemu pojęciowo-terminologicznego pedagogiki, lecz bliższa jest zarysowaniu szkicu, sygnalizującego potrzebę rozwiązania problemu w aspekcie logiczno-metodologicznym. Ze studiowania teorii przedmiotu, z krytycznej analizy poglądów różnych autorów należy wysunąć wniosek o zlikwidowanie białej plamy na mapie problemów badawczych. Jej miejsce powinien wypełnić fundamentalny dla każdej nauki system podstawowych pojęć pedagogiki i jej subdyscyplin.

Przeto wydaje się stosowne sformułowanie tez, które mogą wyzwolić oceny krytyczne, zachęcić do wyrażania sądów w tej niezwykle istotnej kwestii, mogą wpłynąć na podwyższenie jakości teorii pedagogicznych, a następnie pedagogiki jako nauki. Brak zgody, dysputy, ścieranie się poglądów przynieść mogą postęp i w tym zakresie.

Stan aktualny systemu pojęć pedagogiki, system pojęciowo-terminologiczny nie jest dość ścisły. Taka sytuacja - utrzymując się - wiedzie do mglistości w określaniu zjawisk pedagogicznych, a nawet podważania statusu pedagogiki jako nauki, jej przedmiotu, metodologii i języka. Szczególnie przydatne to będzie z jednej strony subdyscyplinie pedagogiki - pedeutologii, albowiem przygotowywanie nauczycieli w zakresie metodologicznym i teoretycznym sprzyjać będzie samostanowieniu tej subdyscypliny.

Warto poświęcić uwagę naturze pojęć, mechanizmowi ich powstania i kształtowania oraz istocie systemu pojęciowego w rozumieniu filozoficznym. Schemat struktury pedagogiki jako nauki nie jest adekwatny schematowi pedagogiki ujmowanej historycznie. Przykładem służy pedagogika ogólna w hierarchii teorii pedagogicznych, która, chronologicznie rzecz ujmując, powstała jako jedna z ostatnich subdyscyplin. Natomiast metodyki szczegółowe, logicznie przedłużające dydaktykę, historycznie wyprzedziły pedagogikę ogólną.

Kiedy analizuje się wieloaspektowość obiektów badań pedagogicznych, to zwraca uwagę pojęcie działalności. Źródłem tej wieloaspektowości odzwierciedlenia rzeczywistości w pojęciowych systemach nauk są: bogactwo treści rozwijających się obiektów, niewyczerpany, bo dynamiczny proces poznania i różnorodność zadań kognitywnych.

Gdy mówi się o charakterystyce współczesnej struktury wiedzy naukowej, jej rodzajów i roli w tej wiedzy pojęć naukowych, to uwagę kieruje się na trzy główne terminy: "kierowanie", i "zarządzanie" oraz "system". O ich fundamentalnym znaczeniu dla pedagogiki nie trzeba przekonywać specjalistów.

Zajęcie się terminologią pedagogiki oznacza zbadanie związku języka pedagogiki z myśleniem pedagogicznym (psycholingwistyka na użytek pedagogiki) oraz badanie problemów leksykograficznych i lingwistycznych pedagogiki. Terminologia pedagogiczna to całość kształt środków leksykalnych, obsługujących teorię i praktykę działalności pedagogicznej, oznaczających pojęcia pedagogiki jako nauki.

---

3. Por.: K. Duraj-Nowakowa, Gotowość zawodowa nauczycieli, Wyd. Nauk. WSP, Kraków 1986, s. 21-58.

Terminologia pedagogiczna jest przedmiotem badań leksykografii ogólnej i leksykologii ogólnej. Dla językoznawstwa zagadnienie terminologii to przede wszystkim kwestia konstruowania terminu. Językoznawstwo rozpatruje terminologię naukową jako rezultat świadomej twórczości specjalistów, określa specyfikę tego procesu i za podstawę klasyfikacji terminów uznaje sposoby ich tworzenia, tj. bada aspekty semantyczne, morfologiczne i syntaktyczne.

Dla pedagogiki jednym z ważniejszych problemów jej terminologii jest właśnie doskonalenie środków leksykalnych, jako przewodnika informacji naukowej, instrumentu poznania naukowego i działalności praktycznej pedagogów i nauczycieli. Dlatego trzeba interpretować "termin" w kontekście znaku nazywającego, proponując jego podstawowy opis. Jednocześnie rozumieć trzeba i to, iż uzasadnione wprowadzenie uzgodnionego pojęcia do języka nauki jeszcze nie oznacza przyswojenia pojęcia. Struktura schematu przyswajania danego pojęcia obejmuje wiele etapów: zrozumienie źródeł pojęcia (etymologia), określenie pojęcia (m.in. logika), części składowe pojęcia (morfologia), objaśnienie - w miarę możliwości - w aspekcie filozoficznym, analiza znaczenia pojęcia w konkretnych uwarunkowaniach społecznych (semantyka) i w innych naukach (naukoznawstwo), sposoby zastosowania (składnia), uogólnienie i wyspecjalizowanie znaczenia pojęcia, praktyczne zastosowanie pojęcia (z punktu widzenia treści i metodologii danej subdyscypliny i innych subdyscyplin).

Konsekwencją sformułowanych tu tez stały się wnioski o potrzebie specjalizowania się środków językowych pedagogiki, wskazujące na charakterystyczne dla pedagogiki fakty, zjawiska i procesy, tzn. terminologizacja i

determinologizacja pedagogiki, która - zdaniem badaczy⁴ - dochodzi nawet do 10 % używanych terminów naukowych. Jak starano się wykazać - na wybranym przykładzie jednego tylko problemu cząstkowego - jest to wyjątkowo pilne i znaczące pole badań dla samych pedagogów, jak i dla psycholingwistów i socjolingwistów oraz dla zespołów interdyscyplinarnych badaczy. Tak się tymczasem dzieje, iż w psycholingwistyce przeważają badania nad językiem dzieci młodszoškolnych i są to raczej badania leksykalne, a powinny one zostać rozszerzone na populację najpierw pedagogów wczesnoškolnych, a potem nauczycieli wszystkich specjalności.

Zamiast podsumowania pragniemy sformułować wybrane problemy otwarte, związane z tematem niniejszych rozważań a wymagające najpilniejszego opracowania:

1. Charakterystyka i krytyczna ocena stanu całokształtu nauk pedagogicznych.
2. Aparat pojęciowo-terminologiczny pedagogiki współczesnej (z zarysem tendencji tego rozwoju w przyszłości).
3. Formalizacja języka pedagogiki a jej problemy metodologiczne.
4. Istota i treść systemu pojęciowego nauk i - później - pedagogiki w szczególności.
5. "Czystość" aspektów pojęcia (wielowymiarowość obiektów, wieloaspektowość odzwierciedlenia).
6. Określoność przedmiotowa pedagogiki (system

---

4. W metodologii znane są monografie, których autorzy zaprezentowali podejście semantyczne i historyczno-pedagogiczne do języka pedagogiki jako nauki - por.: I.M.Kantor, Poniatiwno-terminologičeskaja sistema pedagogiki (logiko-metodologičeskije problemy), "Pedagogika", Moskwa 1980. - B.B.Komorowski, Russkaja pedagogičeskaja terminologija, "Proswieszczenije", Moskwa 1969.

i kategorii pedagogiki, struktura wiedzy współczesnej, rodzaje i funkcje pojęć naukowych pedagogiki).

7. Terminologia pedagogiki (system znaków jako forma istnienia wiedzy, termin i znak, specjalne środki języka pedagogiki)

Pracując nad językiem nauk pedagogicznych warto będzie uwzględniać dyskusje naukoznawcze; według teorii wiedzy przyjmowano tylko jeden sensowny język nauk - język obserwacji. Ale w ostatnim dwudziestolecu wielu filozofów nauki przyjęło istnienie dwóch języków: empirycznego i teoretycznego. K.B.Madsen (1974) bronił tezy o trzecim języku - metajęzyku.

Dlaczego niepokoi brak systemu pojęciowego, terminologicznego w naukach pedagogicznych? Dlatego, iż w zakres metodologii nauk empirycznych, do których one należą, wchodzi następujące cztery działy problemowe: 1) badania syntaktyczne, dotyczące teorii języka, 2) badania "ontologiczne", dotyczące struktury abstrakcyjnych przedmiotów teorii, 3) badania semantyczne, dotyczące związków między językiem a przedmiotem teorii i 4) problematyka identyfikacji, tj. zagadnień stosowalności teorii naukowych do obiektów. Zagadnienia pojęciowo-terminologiczne w najwyższym stopniu stanowią przedmiot pierwszego i trzeciego spośród wymienionych działów. Ich niedostateczne występowanie w metodologii nauk pedagogicznych budzi wątpliwości, co do ich istoty, treści i struktury. W następstwie więc także - co do ich użyteczności praktycznej.

Jak wynika z rozważań uzasadnione są tu zasygnalizowane potrzeby pilnych badań nad stanem nauk pedagogicznych, ich aparaturą badawczą i metodami badań, co posłużyłoby odbudowie autorytetu pedagogiki, wytyczeniu prawidłowych dróg rozwoju, uwolnionego od interwencji

czynników pozanaukowych. Postulaty słuszne, tylko - jak dowodzi rzeczywistość - mało realne. Jak się okazuje - pedagogika nie dorównuje tempem postępu innym naukom, pozostawiając konieczność analizowania i porównywania różnych systemów pojęciowo-terminologicznych, a zatem także systemów definicyjnych. Dużą rolę w tej kwestii mogłyby odegrać rozbudowane ośrodki informacji naukowej w dziedzinie pedagogiki, wydawnictwa encyklopedyczne i słownikowe.

LITERATURA

- Ajdukiewicz K., Logika pragmatyczna, PWN, Warszawa 1975.
- Awojań R.G., Znaczenie w języku. Filozofski analiz, "Nauka", Moskwa 1985.
- Berlyne E.D., Struktura i kierunek myślenia, PWN, Warszawa 1969.
- Galileo Galilei, Dialog o dwu najważniejszych układach: ptolemeuszowym i kopernikowym, PWN, Warszawa 1962.
- Gellner E., Słowa i rzeczy czyli nie pozbawiona analizy krytyka filozofii lingwistycznej, KiW, Warszawa 1984.
- Gmurman W.J., Przedmiot i kategorie teorii pedagogiki, w: Materiały IV konferencji wslesojuznogo metodologicznego seminaru, Moskwa 1971.
- Grulich V., Věda a technika ve filozofických a metodologických souvislostech, SPN, Praha 1985.
- Jevons W.S., Zasady nauki. Traktat o logice i metodologii naukowej, PWN, Warszawa 1960.
- Jůva V., Pedagogika jako věda, SPN, Brno 1977.
- Kačani V., Úvod do pedagogiky, SPN, Bratislava 1979.
- Kantor I.M., Pedagogičeskaja leksikografija i leksikołogija, "Pedagogika", Moskwa 1968.
- Kerlinger F.N., Zaklady výzkumu chování, "Akademia", Praha 1972.
- Kmita J., Wykłady z logiki i metodologii nauk, PWN, Warszawa 1975.

- Komorowski B.B., Makiejew W.W., Russkaja pedagogiczeskaja terminologija, "Proswieszczenije", Moskwa 1969.
- Kondakow N.N., Logiczeskij słowar-sprawocznik, "Nauka", Moskwa 1975.
- Kratkoje posobije po rozrabortkie i uporiadoczeniju nauczno-techniczeskoj terminologii, "Nauka", Moskwa 1979.
- Kuzniecowa B.G., Wartość poznania. Szkice ze współczesnej teorii nauki, Ossolineum, Wrocław 1982.
- Madsen K.B., Język nauki, "Zagadnienia Naukoznawstwa" 1974, z.2.
- Mała encyklopedia logiki, (red.) W.Marciszewski, Ossolineum, Wrocław 1970.
- Marciszewski W., Wybrane zagadnienia metodologii nauk i logicznej teorii języka, Wyd. UW, Warszawa 1974.
- Muszyński H., Wstęp do metodologii pedagogiki, PWN, Warszawa 1971.
- Nowicki W., Kultura słowa a kultura pojęć (rzecz o terminologii), "Nauka Polska" 1983, nr 5.
- Nowicki W., System pojęciowy terminologii. Projekt, "Nauka Polska" 1984, nr 3.
- Ossowski S., Dzieła. O nauce, t. 4, PWN, Warszawa 1967.
- Pawłowski T., Tworzenie pojęć i definiowanie w naukach humanistycznych, PWN, Warszawa 1978.
- Potkonjak N., Teorijsko-metodološki problemi pedagogije (epistemologia pedagogije), "Prosveta", Beograd 1977.
- Problema uprawlenija prociessom wospitanija, (red.) N.F.Tałyzina, L.I.Rówinskij, "Proswieszczenije", Moskwa 1971.
- Pytkowski W., Organizacja badań i ocena prac naukowych, PWN, Warszawa 1981.
- Russel F., Garbuny M., Hooke R., Nauka o nauce. Metody objaśniania zjawisk fizycznych, PWN, Warszawa 1968.

- Semiotičzeskije problemy jazykow nauki, tierminologii i informatiki, Moskwa 1971.
- Schaff A., Wstęp do semantyki, PWN, Warszawa 1960.
- Schaff A., Język i nauka, WP, Warszawa 1964.
- Such J., Wstęp do metodologii ogólnej nauk, Wyd. UAM, Poznań 1969.
- Travers R.M.W., Úvod do pedagogického výzkumu, SPN, Praha 1969.
- Úvod do metodologie a metod pedagogického výzkumu (red.) J. Skalkova, SPN, Praha 1985.
- Vorliček Ch., Pedagogika, SPN, Praha 1983.
- Wüster E., Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie, Bd. 1-2, Springer Verlag, Wien - New York 1979.
- Zaborowski Z., Język naukowy pedagogiki, "Nauczyciel i Wychowanie" 1972, nr 3.
- Ziemiński Z., Logika pragmatyczna, PWN, Warszawa 1979.
- Ziman J.M., Społeczeństwo nauki, PIW, Warszawa 1969.